

नाशिक जिल्ह्यातील आदिवासींची अर्थव्यवस्था आणि पर्यटन

डॉ. मनीषा शिवाजी पाटील

सहाय्यक प्राध्यापक, भूगोल,

म. वि. प्र., समाजाचे, कला वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय, त्र्यंबकेश्वर, नाशिक

Corresponding Author – डॉ. मनीषा शिवाजी पाटील

DOI - 10.5281/zenodo.18887692

सारांश:

पर्यटन संवर्धन हे सुव्यवस्थित आहे जे नेटवर्क ज्या मालमतेवर अवलंबून आहेत त्यांचे रक्षण करून अर्थव्यवस्थेचा विकास करण्यास मदत करू शकते, त्यांना थकवण्याऐवजी. प्रवास उद्योग नेटवर्कसाठी पैशासाठी किफायतशीर, विना-विध्वंसक पद्धती वापरून आर्थिक विकास घडवतो, उदाहरणार्थ, भेटी. सामाजिक वारशाचे जतन करण्यामध्ये विमा आणि पुनर्बांधणी समाविष्ट आहे.

नाशिक जिल्ह्यातील आदिवासी अर्थव्यवस्था प्रामुख्याने शेती, वनोपज संकलन आणि हंगामी मजुरीवर अवलंबून असून, सातारा जिल्हाप्रमाणे आता सुरगाणा सारख्या भागात स्ट्रॉबेरी लागवडीमुळे आर्थिक बदल घडत आहेत. पर्यटन विकासातून आदिवासींना रोजगार, रानमेवा विक्री आणि पर्यटकांना आदिवासी संस्कृतीची ओळख करून देणारे निसर्ग पर्यटन (Eco-tourism) ही या भागाची प्रमुख वैशिष्ट्ये बनत आहेत.

पर्यटन संवर्धन हे सुव्यवस्थितपणे नियोजित केल्यास, ज्या मालमत्तांवर समुदाय अवलंबून असतो, त्यांचे शोषण करण्याऐवजी त्यांचे संरक्षण करून, अर्थव्यवस्थेच्या विकासाला खऱ्या अर्थाने मदत करू शकते. पर्यटन उद्योग समुदायासाठी आर्थिक विकासाच्या, उदा. भेटीगाठींसारख्या, किफायतशीर आणि विनाशकारी नसलेल्या पद्धती निर्माण करून आर्थिक विकास घडवून आणतो. सांस्कृतिक वारशाच्या संरक्षणामध्ये "ती मालमत्ता शक्य तितक्या जास्त काळासाठी तिच्या मूळ स्थितीच्या शक्य तितक्या जवळ ठेवण्यासाठी यशस्वी ठरणान्या कोणत्याही पद्धतींचा" वापर करून संरक्षण आणि पुनर्संचयनाचा समावेश होतो. सांस्कृतिक वारशाचे संरक्षण हे अनेकदा कला संग्रह आणि कला दालनांशी संबंधित असते आणि त्यात निरीक्षण, तपासणी, दस्तऐवजीकरण, प्रदर्शन, साठवणूक, प्रतिबंधात्मक संरक्षण आणि पुनर्संचयन यांद्वारे संग्रहाची काळजी आणि व्यवस्थापनाचा समावेश होतो.

मुख्य शब्द: आदिवासी, पर्यटन, वाहतूक, अर्थव्यवस्था.

प्रस्तावना:

नाशिक जिल्ह्यातील आदिवासींची अर्थव्यवस्था प्रामुख्याने शेती, जंगलातून मिळणारे उत्पादने आणि पशुपालनावर आधारित आहे. मात्र, आदिवासी समुदायाला आर्थिक स्वातंत्र्य मिळवण्यासाठी पर्यटन हा एक महत्त्वाचा

साधन आहे. नाशिक जिल्ह्यातील पेठ, सुरगाणा, त्र्यंबकेश्वर, कळवण यांसारख्या तालुक्यांमध्ये भिल्ल, महादेव कोळी, वारली, पावरा या आदिवासी जमातींचे बाहुल्य असून, त्यांची अर्थव्यवस्था प्रामुख्याने शेती, वनोपज संकलन आणि मजुरीवर अवलंबून आहे. निसर्गपूजक संस्कृती,

बोलीभाषा आणि दुर्गम भौगोलिक स्थान ही त्यांची वैशिष्ट्ये आहेत. येथील निसर्गरम्य पर्यटनस्थळे, पर्यटन विकास आणि आदिवासी संस्कृतीचा पर्यटनाशी जोडला जाणारा संबंध, हा त्यांच्या उदरनिर्वाहाचा आणि विकासाचा महत्त्वाचा भाग बनत आहे. नाशिक जिल्हा हा महाराष्ट्रातील आदिवासीबहुल जिल्ह्यांपैकी एक आहे. या जिल्ह्याच्या पश्चिम आणि उत्तर भागात (उदा. पेठ, सुरगाणा, त्र्यंबकेश्वर, कळवण, इगतपुरी) आदिवासी बांधवांचे वास्तव्य आहे.

उद्दिष्ट्ये:

१. आदिवासी समुदायाला पर्यटन व्यवसायात सहभागी करून घेणे.
२. आदिवासी उत्पादने आणि हस्तकला विक्रीसाठी प्लॅटफॉर्म उपलब्ध करून देणे.
३. आदिवासी समुदायाला आर्थिक स्वातंत्र्य मिळवण्यासाठी मदत करणे.
४. पर्यटन स्थळांवर आदिवासी संस्कृतीचे जतन आणि संवर्धन करणे.

पर्यटन आणि आदिवासी समाजाची अर्थव्यवस्था:

पर्यटन हे आर्थिक विकासासाठी एक शक्तिशाली साधन म्हणून उदयास आले आहे, जे उत्पन्न निर्मिती आणि सामुदायिक सक्षमीकरणासाठी संधी उपलब्ध करून देते. आदिवासी समाजासाठी, पर्यटन हे त्यांची आर्थिक स्थिती सुधारतानाच त्यांचा सांस्कृतिक वारसा जपण्याचे एक महत्त्वपूर्ण माध्यम ठरू शकते. हा अहवाल आदिवासी समाजाच्या अर्थव्यवस्थेवर पर्यटनाच्या परिणामांचा शोध घेतो, तसेच त्यामुळे मिळणारे फायदे आणि येणारी आव्हाने या दोन्हीवर प्रकाश टाकतो.

आदिवासी समाजांमध्ये पर्यटनाचे महत्त्व:

आदिवासी समाज अनेकदा अद्वितीय सांस्कृतिक परंपरा, नैसर्गिक संसाधने आणि वारसा स्थळांनी समृद्ध असतात. ही वैशिष्ट्ये त्यांना अस्सल सांस्कृतिक अनुभव शोधणाऱ्या पर्यटकांसाठी आकर्षक स्थळे बनवतात. पर्यटन आदिवासी समाजांना खालील गोष्टींसाठी एक मार्ग उपलब्ध करून देते: रोजगार निर्मिती: पर्यटन आतिथ्य, वाहतूक आणि सांस्कृतिक पर्यटन यांसारख्या क्षेत्रांमध्ये रोजगाराच्या संधी निर्माण करते. स्थानिक कारागीर, मार्गदर्शक आणि कलाकारांना पर्यटकांच्या आगमनाचा थेट फायदा होतो. उदाहरणार्थ, पारंपरिक नर्तक आणि संगीतकार आपली कला सादर करून उपजीविका मिळवू शकतात, तसेच आपल्या कला प्रकारांचे जतन करू शकतात. रोजगाराच्या संधी निवास सेवा, वाहतूक पुरवणारे आणि पारंपरिक पदार्थांमध्ये विशेष प्राविण्य असलेल्या स्वयंपाक्यांपर्यंतही विस्तारतात.

१. **सांस्कृतिक संवर्धनाला चालना:** पर्यटनामध्ये सहभागी झाल्यामुळे आदिवासी जमातींना त्यांच्या पारंपरिक पद्धती, हस्तकला आणि विधी प्रदर्शित करण्याची संधी मिळते. यामुळे अनेकदा तरुण पिढीला त्यांच्या वारशात रस घेण्यास प्रोत्साहन मिळते. पारंपरिक कला प्रकारांचे पुनरुज्जीवन, विसरल्या गेलेल्या विधींचे पुनरुत्थान आणि स्थानिक कथाकथनाच्या परंपरांचे सातत्य हे सांस्कृतिक पर्यटनाचे थेट फायदे आहेत.

२. **पायाभूत सुविधांच्या विकासाला चालना:** वाढत्या पर्यटनामुळे उत्तम रस्ते, आरोग्य सुविधा आणि दळणवळण जाळ्यांसारख्या पायाभूत सुविधांमध्ये सुधारणा होते, ज्याचा फायदा संपूर्ण समाजाला होतो. जेव्हा सरकार आणि खाजगी भागधारक पर्यटनाला चालना देण्यासाठी पायाभूत सुविधांमध्ये गुंतवणूक

करतात, तेव्हा आदिवासी समुदायांना संसाधने आणि सेवांपर्यंत अधिक चांगला प्रवेश मिळतो.

३. **उद्योजकतेला चालना देणे:** आदिवासी सदस्य अनेकदा पर्यटकांना सेवा देण्यासाठी स्मॉल-स्केल उद्योग, जसे की स्मृतीचिन्हांची दुकाने, पर्यावरण-स्नेही पर्यटन उपक्रम आणि स्थानिक खाद्यपदार्थांची दुकाने सुरू करतात. हे व्यवसाय उत्पन्नाचे स्रोत वैविध्यपूर्ण करण्यास आणि आत्मनिर्भरतेला चालना देण्यास मदत करतात.

उद्योजक मार्गदर्शित पर्यावरण-स्नेही सहली, कथाकथनाचे सत्र किंवा थीम-आधारित होमस्टे यांसारख्या अद्वितीय सेवा तयार करू शकतात, ज्यामुळे पर्यटकांना अविस्मरणीय अनुभव मिळतील.

पर्यटनाचे आर्थिक फायदे:

आदिवासी समुदायांसाठी पर्यटनाचे आर्थिक योगदान बहुआयामी आणि महत्त्वपूर्ण आहे. खालील प्रमुख मार्गांनी पर्यटन आदिवासी अर्थव्यवस्थांना मदत करते:

१. **उत्पन्न निर्मिती:** आदिवासी समुदाय प्रवेश शुल्क, सांस्कृतिक कार्यक्रम आणि हस्तनिर्मित वस्तूंच्या विक्रीतून महसूल मिळवतात. कारागीर आणि हस्तकलाकारांना त्यांच्या वस्तूंना पर्यटकांमध्ये, विशेषतः अस्सल, हस्तनिर्मित उत्पादने शोधणाऱ्यांमध्ये, तयार बाजारपेठ मिळते.
२. **उत्पन्नाच्या स्रोतांचे विविधीकरण:** पर्यटन शेती किंवा वन-आधारित उपक्रमांसारख्या पारंपरिक उपजीविकेवरील अवलंबित्व कमी करते. हे विविधीकरण आर्थिक असुरक्षितता कमी करते, विशेषतः अशा प्रदेशांमध्ये जिथे हवामान किंवा पर्यावरणीय बदल पारंपरिक उपजीविकेला धोका निर्माण करतात.

३. **परकीय चलन कमाई:** आंतरराष्ट्रीय पर्यटक परकीय चलन आणतात, जे स्थानिक अर्थव्यवस्थेत योगदान देते. या प्रवाहामुळे लहान व्यवसायांना चालना मिळते आणि समुदायातील खरेदी शक्ती वाढते.
४. **स्थानिक गुंतवणुकीत वाढ:** पर्यटन वाढत असताना, स्थानिक सरकारे आणि खाजगी उद्योगांना सामुदायिक प्रकल्प, पायाभूत सुविधा आणि पर्यटन-संबंधित व्यवसायांमध्ये गुंतवणूक करण्यास प्रोत्साहन मिळते, ज्यामुळे आर्थिक विकासाला आणखी चालना मिळते.

आदिवासी समुदायांसमोरील आव्हाने:

त्याची क्षमता असूनही, आदिवासी भागांमधील पर्यटन आव्हानांपासून मुक्त नाही. यामध्ये खालील गोष्टींचा समावेश आहे:

१. **सांस्कृतिक ऱ्हास:** अत्यधिक व्यापारीकरणामुळे पारंपरिक प्रथा कमकुवत होऊ शकतात आणि सांस्कृतिक अस्सलपणा नष्ट होऊ शकतो. आदिवासी समुदाय पर्यटकांच्या अपेक्षा पूर्ण करण्यासाठी त्यांच्या विधी, नृत्य किंवा हस्तकलांमध्ये बदल करू शकतात, ज्यामुळे त्यांच्या परंपरांच्या अखंडतेशी तडजोड होते.
२. **पर्यावरणावरील परिणाम:** अनियंत्रित पर्यटनामुळे नैसर्गिक पर्यावरणाला हानी पोहोचू शकते, जे अनेकदा आदिवासी समुदायांच्या जीवनशैलीचा अविभाज्य भाग असते. गर्दी, कचरा आणि पर्यटन सुविधांच्या बांधकामामुळे परिसंस्था विस्कळीत होऊ शकतात, पाण्याचे स्रोत प्रदूषित होऊ शकतात आणि जमिनीची गुणवत्ता खालावू शकते.
३. **आर्थिक असमानता:** पर्यटनाचे फायदे काहीवेळा असमानपणे वितरित होतात, ज्यामुळे समुदायामध्ये संघर्ष निर्माण होतो. काही प्रकरणांमध्ये, बाहेरील

व्यावसायिक नफ्याचा मोठा वाटा मिळवतात, ज्यामुळे स्थानिक आदिवासींना किमान आर्थिक लाभ मिळतो.

४. **बाह्य घटकांकडून होणारे शोषण:** आदिवासी सदस्यांमध्ये जागरूकता आणि शिक्षणाच्या अभावामुळे मध्यस्थ किंवा मोठ्या कंपन्यांकडून त्यांचे शोषण होऊ शकते. उदाहरणार्थ, आदिवासी कारागिरांना त्यांच्या उत्पादनांसाठी कमी मोबदला दिला जाऊ शकतो, किंवा सामुदायिक संसाधनांचा वापर योग्य मोबदल्याशिवाय केला जाऊ शकतो.
५. **गोपनीयता आणि स्वायत्ततेचा ऱ्हास:** पर्यटन आदिवासी सदस्यांच्या दैनंदिन जीवनात हस्तक्षेप करू शकते, ज्यामुळे त्यांची गोपनीयता आणि स्वायत्तता प्रभावित होते. आदिवासी चालीरीतींबद्दल पर्यटकांची उत्सुकता कधीकधी अनादरपूर्ण किंवा त्रासदायक वर्तनास कारणीभूत ठरू शकते.
६. **शाश्वत पर्यटन पद्धती:** पर्यटनाचे आदिवासी समुदायांना कोणतेही प्रतिकूल परिणाम न होता फायदे मिळावेत याची खात्री करण्यासाठी, खालील शाश्वत पद्धतींचा अवलंब केला पाहिजे:
७. **सामुदायिक सहभाग:** पर्यटनाशी संबंधित नियोजन आणि निर्णय प्रक्रियांमध्ये आदिवासी सदस्यांना सामील करून घेतले पाहिजे. त्यांचा सक्रिय सहभाग हे सुनिश्चित करतो की पर्यटन उपक्रम त्यांच्या सांस्कृतिक मूल्यांशी आणि प्राधान्यांशी सुसंगत आहेत. समुदाय-आधारित पर्यटन मॉडेल, जिथे आदिवासी समुदाय पर्यटन उद्योगांचे मालक आणि व्यवस्थापक असतात, ते विशेषतः प्रभावी ठरतात.
८. **क्षमता विकास:** आदरातिथ्य, विपणन आणि वित्तीय व्यवस्थापनाचे प्रशिक्षण दिल्याने आदिवासी सदस्य पर्यटन उपक्रम प्रभावीपणे व्यवस्थापित करण्यास सक्षम होतात. कौशल्य विकास कार्यक्रमांमध्ये आंतरराष्ट्रीय

पर्यटकांशी चांगल्या संवादासाठी भाषा प्रशिक्षणाचाही समावेश केला जाऊ शकतो.

९. **पर्यावरणपूरक पर्यटन उपक्रम:** पर्यावरणपूरक पर्यटन पद्धतींना प्रोत्साहन दिल्याने नैसर्गिक संसाधनांचे संरक्षण होते, तसेच पर्यावरण-जागरूक पर्यटकांना आकर्षित करता येते. यामध्ये कचरा कमी करणे, नवीकरणीय ऊर्जेचा वापर करणे आणि वन्यजीव अधिवासांचे संरक्षण करणे यांचा समावेश आहे.
१०. **महसुलाची न्याय्य वाटणी:** पर्यटनातून मिळणाऱ्या महसुलाचा महत्त्वपूर्ण भाग थेट आदिवासी समुदायाला मिळेल याची खात्री करण्यासाठी यंत्रणा स्थापित केल्या पाहिजेत. पारदर्शक वित्तीय प्रणाली आणि समुदायाच्या मालकीचे पर्यटन उद्योग महसुलाचे समान वितरण साध्य करण्यास मदत करू शकतात.
११. **नियमन आणि देखरेख:** सरकार आणि स्थानिक अधिकाऱ्यांनी पर्यटकांची संख्या नियंत्रित करण्यासाठी, पर्यावरणीय परिणामांवर लक्ष ठेवण्यासाठी आणि शोषणाला प्रतिबंध करण्यासाठी नियम लागू केले पाहिजेत. जबाबदार पर्यटनासाठीच्या मार्गदर्शक तत्त्वे आणि प्रमाणन कार्यक्रम पर्यटक आणि संचालकांमध्ये नैतिक पद्धतींना प्रोत्साहन देऊ शकतात.

भविष्यातील विकासासाठी शिफारसी:

आदिवासी समुदायांसाठी पर्यटनाचे फायदे जास्तीत जास्त मिळवण्यासाठी, खालील धोरणांचा विचार केला पाहिजे:

१. **धोरणात्मक आराखडे विकसित करणे:** सरकारांनी असे धोरण तयार केले पाहिजे, जे समुदाय कल्याण आणि सांस्कृतिक संवर्धनाला प्राधान्य देईल.
२. **सार्वजनिक-खाजगी भागीदारीला प्रोत्साहन देणे:** सरकारी संस्था, खाजगी कंपन्या आणि आदिवासी

समुदाय यांच्यातील सहकार्यामुळे परस्पर फायदेशीर परिणाम मिळू शकतात.

३. **सांस्कृतिक संवेदनशीलतेला प्रोत्साहन देणे:** पर्यटकांना आदिवासी चालीरीती आणि परंपरांचा आदर करण्याबद्दल शिक्षित केले पाहिजे.
४. **शिक्षण आणि प्रशिक्षणात गुंतवणूक करणे:** आदिवासी तरुणांसाठी शैक्षणिक कार्यक्रम त्यांना पर्यटन व्यवस्थापनातील नेतृत्व भूमिकांसाठी तयार करू शकतात.
५. **देखरेख आणि मूल्यमापन:** पर्यटनाच्या परिणामांचे नियमित मूल्यमापन आढ्याने ओळखण्यास आणि त्यानुसार धोरणांमध्ये बदल करण्यास मदत करू शकते.
६. **पर्यटन आणि आदिवासी समाजाची अर्थव्यवस्था:** पर्यटन हे जागतिक अर्थव्यवस्थेतील एक महत्त्वपूर्ण शक्ती बनले आहे, जे सांस्कृतिक देवाणघेवाण, आर्थिक विकास आणि पर्यावरण संवर्धनासाठी संधी उपलब्ध करून देते. आदिवासी समुदायांसाठी, पर्यटन ही एक दुधारी तलवार ठरू शकते, कारण ते उत्पन्नाचे मार्ग उपलब्ध करून देत असतानाच त्यांच्या सांस्कृतिक वारसा आणि नैसर्गिक संसाधनांसमोर आढ्याने उभी करते. हा दस्तऐवज पर्यटन आणि आदिवासी अर्थव्यवस्था यांच्यातील गुंतागुंतीच्या संबंधांचा शोध घेतो, आणि त्यातील संधी व संभाव्य धोके या दोन्हीवर प्रकाश टाकतो.

आदिवासी आर्थिक विकासात पर्यटनाची भूमिका:

१. **रोजगार आणि उत्पन्न निर्मिती:** पर्यटन अनेकदा आदिवासी समुदायांसाठी प्रत्यक्ष आणि अप्रत्यक्ष रोजगाराच्या संधी निर्माण करते. प्रत्यक्ष भूमिकांमध्ये टूर गाईड, सांस्कृतिक कलाकार, कारागीर आणि

आदरातिथ्य कर्मचारी म्हणून नोकऱ्यांचा समावेश होतो. स्थानिक उत्पादने, सेवा आणि पायाभूत सुविधांच्या विकासाच्या मागणीमुळे अप्रत्यक्ष संधी निर्माण होतात. उदाहरणार्थ, भारतातील राजस्थानसारख्या प्रदेशांमध्ये, आदिवासी समुदायांना पर्यटकांना हस्तकला आणि पारंपरिक वस्त्रे विकून फायदा होतो.

२. **स्थानिक कला आणि हस्तकलेचा प्रचार:** पर्यटन आदिवासी कारागिरांना त्यांच्या हस्तकला प्रदर्शित करण्यासाठी आणि विकण्यासाठी एक व्यासपीठ प्रदान करते. यामुळे स्थानिक अर्थव्यवस्थांना चालना मिळते आणि पारंपरिक कौशल्ये जपण्यास मदत होते. पर्यटकांना लक्ष्य करणाऱ्या बाजारपेठांमध्ये अनेकदा दागिने, मातीची भांडी आणि वस्त्रे यांसारख्या अद्वितीय आदिवासी उत्पादनांचा समावेश असतो, ज्यांच्या अस्सलतेमुळे त्यांना महत्त्व दिले जाते.
३. **पायाभूत सुविधांचा विकास:** पर्यटकांच्या वाढत्या संख्येमुळे आदिवासी भागांमध्ये रस्ते, आरोग्य सुविधा आणि दळणवळण जाळ्यांसह चांगल्या पायाभूत सुविधांचा विकास होतो. हे विकास प्रामुख्याने पर्यटकांच्या सेवेसाठी असले तरी, त्यांचा फायदा स्थानिक समुदायांनाही होतो.
४. **समुदाय-आधारित पर्यटन:** पर्यावरण-पर्यटन आणि सांस्कृतिक पर्यटनासारखे समुदाय-आधारित पर्यटन उपक्रम आदिवासींना पर्यटन उद्योगांचे व्यवस्थापन करण्यास सक्षम करतात. हे मॉडेल स्थानिक नियंत्रणाला प्राधान्य देतात, ज्यामुळे नफा समुदायातच पुन्हा गुंतवला जातो आणि सांस्कृतिक वारशाचा आदर केला जातो.

आदिवासी भागांमधील पर्यटनाची आव्हाने आणि धोके:

१. **सांस्कृतिक ऱ्हास:** पर्यटनामुळे निर्माण होणाऱ्या महत्त्वपूर्ण आव्हानांपैकी एक म्हणजे संस्कृतीचे व्यापारीकरण होण्याची शक्यता. पर्यटकांच्या अपेक्षा पूर्ण करण्यासाठी आदिवासींच्या चालीरीती, विधी आणि परंपरांमध्ये बदल केले जाऊ शकतात किंवा त्या सौम्य केल्या जाऊ शकतात, ज्यामुळे त्यांची मौलिकता नष्ट होते.
२. **पर्यावरणीय परिणाम:** वाढती गर्दी आणि पायाभूत सुविधांच्या विकासामुळे स्थानिक परिसंस्थेवर ताण येऊ शकतो. अनेकदा जैवविविधता असलेल्या प्रदेशांमध्ये वसलेल्या आदिवासी भागांना अनियंत्रित पर्यटनामुळे जंगलतोड, प्रदूषण आणि अधिवासाच्या विनाशाचा धोका निर्माण होतो.
३. **आर्थिक असमानता:** पर्यटन उत्पन्न मिळवून देत असले तरी, आदिवासी समाजातील सर्व सदस्यांना त्याचा समान फायदा होत नाही. अनेकदा, बाह्य भागधारक आणि दलाल नफ्याचा मोठा वाटा मिळवतात, ज्यामुळे आदिवासींच्या वाट्याला केवळ एक छोटासा भाग येतो.
४. **शोषण आणि अवलंबित्व:** काही प्रकरणांमध्ये, आदिवासी समुदाय पर्यटनावर जास्त अवलंबून राहतात, ज्यामुळे जागतिक घटना, आर्थिक मंदी किंवा महामारीमुळे पर्यटकांच्या संख्येत होणाऱ्या चढ-उतारामुळे त्यांची अर्थव्यवस्था असुरक्षित होऊ शकते. टूर ऑपरेटर किंवा इतर घटकांकडून त्यांचे शोषण देखील होऊ शकते.

आदिवासी समुदायांमध्ये शाश्वत पर्यटनासाठीच्या धोरणे:

१. **निर्णय प्रक्रियेत आदिवासी समुदायांचा सहभाग:** पर्यटन शाश्वत होण्यासाठी, नियोजन आणि निर्णय प्रक्रियेत आदिवासी समुदायांचा सहभाग असणे आवश्यक आहे. यामुळे पर्यटन उपक्रम त्यांच्या गरजा आणि मूल्यांशी सुसंगत राहतील याची खात्री होते.
२. **क्षमता विकास आणि शिक्षण:** आदरातिथ्य, भाषिक कौशल्ये आणि आर्थिक व्यवस्थापनाचे प्रशिक्षण दिल्याने आदिवासी सदस्य पर्यटन उद्योगांचे प्रभावीपणे व्यवस्थापन करण्यास सक्षम होतात. शिक्षणामुळे सांस्कृतिक आणि नैसर्गिक वारसा जपण्याच्या महत्त्वाविषयी जागरूकता देखील वाढते.
३. **न्याय्य व्यापार पद्धतींची स्थापना:** आदिवासी उत्पादने आणि सेवांसाठी योग्य मोबदला सुनिश्चित केल्याने शोषण कमी होऊ शकते. सहकारी संस्था आणि थेट विपणन वाहिन्या स्थापन केल्याने आदिवासींना नफ्याचा अधिक वाटा स्वतःकडे ठेवता येतो.
४. **पर्यावरणपूरक पर्यटनाला प्रोत्साहन:** पर्यावरणपूरक पर्यटनाचे मॉडेल पर्यावरणीय संवर्धनाला प्राधान्य देतात आणि पर्यटन क्रियाकलापांचा पर्यावरणावरील प्रभाव कमी करतात. हा दृष्टिकोन नैसर्गिक संसाधनांनी समृद्ध असलेल्या आदिवासी भागांसाठी विशेषतः योग्य आहे.
५. **भागीदारी आणि समर्थन:** सरकार, स्वयंसेवी संस्था आणि खाजगी भागधारकांमधील सहकार्य आदिवासी पर्यटन प्रकल्पांना तांत्रिक, आर्थिक आणि लॉजिस्टिक सहाय्य प्रदान करू शकते. या भागीदारीमुळे उपक्रम शाश्वत आणि न्याय्य राहतील याची खात्री होण्यास मदत होते.

प्रकरण अभ्यासः**१. केनिया आणि टांझानियामधील मासाई जमातः**

मासाई जमातीने नृत्य सादरीकरण, गाव भेट आणि पारंपरिक हस्तकलांद्वारे पर्यटकांना आकर्षित करण्यासाठी आपल्या समृद्ध सांस्कृतिक वारशाचा उपयोग केला आहे. तथापि, त्यांना पर्यटन क्रियाकलापांवरील मर्यादित नियंत्रण आणि पर्यावरणाचा न्हास यांसारख्या आव्हानांनाही सामोरे जावे लागते.

२. ऑस्ट्रेलियामधील आदिवासी पर्यटनः

ऑस्ट्रेलियामधील आदिवासी समुदायांनी सांस्कृतिक पर्यटन कार्यक्रम विकसित केले आहेत, ज्यात मार्गदर्शित दौरे, कथाकथन आणि कला प्रदर्शनांचा समावेश आहे. या उपक्रमांनी आर्थिक विकासाला चालना देताना स्थानिक संस्कृतीचा यशस्वीपणे प्रचार केला आहे.

३. भारतातील आदिवासी पर्यावरण-पर्यटनः 'ट्राइब्स

इंडिया' सारख्या कार्यक्रमांनी छत्तीसगड आणि ओडिशासारख्या प्रदेशांमध्ये आदिवासी हस्तकला आणि पर्यावरण-पर्यटनाला चालना देण्यावर लक्ष केंद्रित केले आहे. हे कार्यक्रम शाश्वतता आणि सामुदायिक सहभागाचे महत्त्व अधोरेखित करतात.

निष्कर्षः

उत्पन्न निर्मिती आणि सांस्कृतिक संवर्धनासाठी संधी निर्माण करून आदिवासी समुदायांचे आर्थिक चित्र बदलण्याची प्रचंड क्षमता पर्यटनामध्ये आहे. तथापि, आव्हाने कमी करण्यासाठी आणि फायदे समान रीतीने वितरित केले जातील याची खात्री करण्यासाठी

काळजीपूर्वक नियोजन आणि शाश्वत पद्धती आवश्यक आहेत.

सामुदायिक सहभागाला प्रोत्साहन देऊन आणि जबाबदार पर्यटनाला चालना देऊन, आदिवासी प्रदेश आपली अद्वितीय सांस्कृतिक ओळख जपत दीर्घकालीन आर्थिक वाढ साध्य करू शकतात. शाश्वत पर्यटन पद्धतींचे आदिवासी वारशासोबत एकीकरण केवळ आर्थिक विकासालाच हातभार लावत नाही, तर स्थानिक संस्कृतींबद्दल जागतिक स्तरावरची प्रशंसा देखील वाढवते. जेव्हा जबाबदारीने याचा अवलंब केला जातो, तेव्हा पर्यटन हे आदिवासी समुदायांना सक्षम करण्यासाठी आणि त्यांच्या जीवनशैलीचे भावी पिढ्यांसाठी संरक्षण करण्यासाठी एक शक्तिशाली उत्प्रेरक ठरू शकते.

संदर्भः

१. अंकुश अंबारदार (२०१७): ब्रिक राष्ट्रांमधील पर्यटन आणि आदरातिथ्य उद्योग; एक विश्लेषण.
२. वार्षिक अहवाल (२०१९-२०२०): पर्यटन मंत्रालय.
३. आर्थिक सर्वेक्षण (२०२२-२३).
४. के. कुथियाला (२००१): भारतातील पर्यटन आणि आदरातिथ्य उद्योग (जर्नल ऑफ सर्व्हिसेस रिसर्च, खंड-१, मार्च, २००१).
५. भारतीय पर्यटन सांख्यिकी (२०१५).
६. माध्यम अहवाल (२०२२-२३): पर्यटन मंत्रालय. प्रसिद्धीपत्रके.
७. राष्ट्रीय पर्यटन धोरण (२००२): वृत्तपत्र-खंड ९.
८. Imperial Journal of Interdisciplinary Research (IJIR) Vol-2, Issue-9, 2016
ISSN: 2454-1362,
<http://www.onlinejournal>.